

„ОПИСАНИЕ НА ТЪРНОВСКИТЕ ТЪМНИЦИ“

Лилия Радославова - Попова

Така се нарича една глава от неговията книжка на Радко Маринов Радославов, книжовник от нашето Възраждане и участник в революционното движение от 1876 г. Пълното заглавие на книгата е: „Следствия от кримейската война на 1854—56 г. За памет по възстанието в търновското окръжие и описание на търновските тъмници от Р. Радославова. Търново. Печ. Л. Каравелова 1878 г.“. Книгата е библиографска рядкост.

Радко Маринов Радославов е роден в с. Златарица, тогава Еленска околия, в семейството на обеднял, някога заможен селски род. Изпитвайки силно влечение към наука, преодолявайки с рядко упорство всички трудности и неслоди, успява да стане един рядко за времето си образован българин. Учил в Елена, Шумен (при Сава Доброплодни), а по-късно, подпомогнат от родолюбивия търновски търговец и обществен деец, известният Пандели Кисимов, известно време учи в Прага заедно с Васил Д. Стоянов (един от основателите на Българското книжовно дружество в Браила), но поради заболяване е принуден да прекъсне следването си и да се завърне в България. В 1861 г. отново заминава да продължи образованието си в английския колеж на о-в Малта, изпратен там от протестантския мисионер в България д-р Лонг. Това му дава възможност да овладее няколко нови европейски езика, познава и някои стари езици — в областта на лингвистиката показва голяма дарба. Завърнал се в отечеството си, избира учителското поприще, на което служи предано до края на живота си. Радко М. Радославов е и ревностен читалищен деец. Сътрудничи в периодичния печат (в „Македония“, в „Зорница“ и др. цариградски издания, сп. „Промисленост“ в Свищов и др.). Автор е и на следните трудове: „Тържествено възпоменание за освобождението на Търново от генерал Гурко“, „Църквата Св. София“, „Слово за хилядогодишнината на Св. Кирил и Методий“, „Руските стремления на Балканския полуостров“.

В подготовката на Априлското въстание взема активно участие като председател на революционния комитет в гр. Дряново, където по това време е учител. Предателство осуетява обявяването на въстанието в Дряново. Заедно с други членове от комитета Радко Радославов е задържан и хвърлен в търновския затвор, откъдето излиза след амнистията по случай възшествието на престолона новия султан. По време на Освободителната война участва доброволец в сраженията около Горна Оряховица. След Освобождението е първият кмет на Горна Оряховица и отново учител. Умира в 1894 г. в Търново.¹ Син на Радко Радославов е писателят Иван Радославов.

Тук предаваме откъси от книгата, чието заглавие стои в началото на тези бележки. Правописът и пунктуацията са осъвременени, лексикалните особености са запазени.

„... Понеже и аз се считам в броя на обвинените и стоях в затвора, дето можах сичко подробно да науча, но в настоящата си книга ще изложа по-забележителните неща, които ще бъдат за спомен на нашето потомство.

¹ Това са само къси и непълни бележки за възрожденеца и революционния деец Радко Радославов. Сведения за неговата дейност могат да се намерят в следните издания: Еленски сборник. С., 1968; „История на град Дряново“. С., 1969; 100 години читалище „Напредък“ — Горна Оряховица, С., 1969, и др.

Собствената тъмница, наричаема хумба, е каменно голямо здание, четвъртито, наскоро създано. Стените му по пет педи дебелина и трийсет педи височина от основанието му. Завзема едно пространство от около 80 педи четвъртити. Това кромешно здание е разделено на две отделения, горен и долен етаж (кат), (слой) и под тез две отделения, друго едно изкупано в земята, наричаемо кюмюрлук. Там божията светлина никога не проникнува. Там непрестанно от стените на земята тече по малко вода и отгоре пада капка по капка. На подножието стои мокра земя. Там избилствуват червеи и различни буболечки, които по естеството си в такива места живеят. Тук са държали турците наши братя по два дни и като ги от това адско място извадят, лицата им побледнели, искрата на живота поченала да угасва. Там свещ да запалиш дено било или ноща, строго забранено, да седнеш не можеш, защото отдолу пръстта станала във вид на кал. . . Стените на стаите са влажни. Всички наши злощастници, които докарваха за в затвора, все в това опропатистелно здание ги блъскаха. В тези осем стаи имаше затворени около 500 души, освен 80 и 90 разбойници. Разбойниците правителството нарочно ги не изваждаше, за да наказват комитите с тежките синджири. Железните вериги ревеха из стаите като разерени тигрове и леопарди. Като се препълни това здание, почнаха да ги затварят в конюшните, и в старото здание, наречено хастахане², се в правителствения дом. В разстояние на 16—17 дни от възстанието затвориха близо 700—800 души. В затвора бяха се различни хора, свещеници, учители, първи граждани и селяни. Мене ме уловиha в Дряново, през нощта на 24 априлий, грабнат неочаквано от челядта ми, и през същата нощ заведоха ме под конвой в Търново. Докато се повдигна голямата буна, стоях под изпит в стражарските стаи, дето се събираха още при мене 40—50 заптиета и се разговаряха тайничко, и аз се приструвам кое заспал, кое не давам внимание на разговорите им.

Като ми са реши да ме затворят, подкаран с двама стражари, заведоха ме в това старо здание, хастахането. Преди да вляза в затвора, притърсиха ме за пари и да нямам нож или друг вредителен инструмент. След това отвориха вратата на ада и ме блъснаха. О, боже! Какво гледам отпреде си! Грешници, мъчени в пъкъла. . . Постепенно, постепенно числото на клетите (обвинените българи) в този затвор се уголемяваше, тъй щото стигна от 30 души до 180, налягали един до други. Много докарваха бити до убиване, и като го хвърлят като парцал от вратата в затвора, отиват турците разбойници и с различни подсемвки и подигравки един му тегли ушите, други седнал на гърдите му, трети го бие със синджирия. . .

Ноща извикваха по-отлични лица на инстинтак³ и ги държаха по 3—4 часове. Грешниците на онзи свят не ще страдат тъй, както страдаха нашите затворени братя от турската свирепа и немилостива власт. В този затвор имаше от Дряново: Х. Димитър, Георги Недков от първите граждани и от Гор. Оряховица Атанас П. Х. Иванов от по-първите българи. Една вечер около 1 и половина през май чу са един ужасен крясък в двора на конака. Разумя са от този необикновен вик, че има нападение от въстаници в Търново. Турските разбойници при нас почнаха да са приготвялят да ни убиват. Страхът беше толкова голям измежду нас, щото са приготвяляхми да са защищаваме, докато измрем, но после са разумя, какъв е бил този вик. Дивизионният генерал Фазил паша, като отивал в Габрово на 12 май 1876 със своите диви помаци, потресил се градът от ужас, като са чуло, че имал да направи страшно разорение на този градец. . . решил пашата да се изпроводат до 90 души в търновските тъмници. . . Габровци додоха невързани, свободни, но кой бос, кой гологлав, кой необлечен, кого, както уловили, тъй го подбрали и да иска някоя от фамилиите им да им принесе нужните неща, строго забранено.

Турците, които караха тези хора, правеха им различни подигравки и присмивание. От учителите габровски бяха: Ив. Гюзелев, но той през пет дено беше грабнат ноща от Габрово и доведен в Търново, а с 90-те души бяха: братя Ц. и П. Гинчеви, Андрей Манолов, Стефан Калпазанов, подозрени като народни двигатели, понеже са руски възпитаници.

Вечерта на 13 май часа около 1 1/2 пристигнаха в търновския конак башибозуци и редовна войска, която се намерваше непрестанно в полицията, извикаха с висок глас: Габрова комита-

² Хастахане — болница.

³ Инстинтак — разпит.

лар гелиорлар.⁴ Стекоха се наблизо да посрещнат тези злощастници! Поченаха да ги нареждат по един по един и ще върви между два плета от турча и ще ги вкарват в яхъра. Свещ няма никак-ва, от сички страни притеснени от стража и от сякде бой и мушкане с байонетите, удвени с камане в тъмотата. Свиваха се злощастните на куп да си пазят главите. Слушами скърбен плач, аман. . . ! Други олеле, мила майко! Други в тъмата им грабят, каквото намерят по тях. . . След тях докараха севлиевци със същата категория, но те бяха почти сички наредени в един синджир. Извадиха габровците от яхъра, поставиха в него севлиевците.

За българина не беше пристъпно да доди до в затвора да принесе или пари, или дрехи, или хляб. Сичко минаваше през ръцете на заптиите, и те в такъв случай сичко грабежа и почти нищо не вносваха, каквото им се дадеше да внесат на някой затворник. Има много да благодарим ние, които бяхме затворени в яхъра и в хастахането на някои от търновските народни госпोजи, именно на Евгени Кисимова и на х. Кънйовица и на други госпोजи, че проваждаха хляб изобилно и ястие, но брате, кой ти дава да се вредиш да земеш, в хастахането, дето са проваждаше, то от турски цигани никой българин не можеше да земе от тях. . . .

Разви се между нас болест, но никой внимание не обръщаше. Пред очите ни секи ден се представляваха скърбни зрелища. Доведоха на кола злощастния учител Найденов полумъртъв и Каблешкова от Панагюрище с овчарите му заедно (sic). Снеха от колата Найденова, и с влачение по земята като волска кожа, хвърлиха го в отстрепната затворница, хумба, която беше срещу нас. Хвърлиха го от стълбичката долу на камането като парцал. Потече кръв и от устата му, и от очите му. Други пък разбойници стъпват на главата му с подсмивка дали яка! В минутата злощаст[н]ият отдале душата си на създателя по най-ужасен начин!

Каблешков, момък около 25 години, уверения на своята клетва, че ще умре за любовта на своето угнетено от турчина отечество, беше бодр духом и неustraшим от сяко мъчение. Отказа еднъж загинаги да наложи фес, но гологлав ходеше с коса къдрава. На Селим паша, който го караше, свободно му говореше, че вашите озлобления, вашите свирепства върху народа ни, ще да гудат целите европейски господарства и най-после те ще ви накажат, ще освободят народа ни от вашата тиранска власт. На отиване през Габрово героят Каблешков намери случай, тъй щото, като беше затворен в една заптийска стая, грабнува един револвер и са убива.

Преди да пристигне Шефик бей, като изпитал, упълномощен от портата, и изпитите на обвинените ставаха твърде несправедливо и със строго мъчение. Направени малки отделения, колкото да може един човек да се помести прав, и тези колибки, наречени полици, долапи. Секи, който се подозреваше силно за бунтовник, туряше се в това място и наблюдавал са от стража. В това място посаденият нито може да седне, нито може да се някъде облегне и не може да задрими. Щом задрими, и стражари с пушката по главата. Но с идването на Шефик бея приеха работите други вид. Той беше човек справедлив, но турското правителство справедливите си хора, наместо да ги награждава, то ги сваляше от службата им, а злодейците награждаваше.

Скърбно впечатление ни направи, когато вече започна търновското правителство да решава да се бесят главатарите на възстанието. Начало на тази скърбна вест се започна от даскала Кира, Ив. Панов и Георги Измирлиев от Дупница Джумая. На 28 май беше последният ден на тези злощастници. Даскал Киро от Турчетата, . . . когато го извикаха, той се намярваше посред нас с обикновената си луличка. Но даскал Киро беше човек твърд в сърцето си и знаеше, че това можеше да го постигне, но с хладнокръвие приемаше всичко, но повече надеждата му, както и на неговите двама братя Георги и Панов беше, че ще ги проведат в заточение, отколкото да ги обесят. Когато се реши вече за обесването им, гледани Панова и Георги, облечени в бунтовническите си дрехи с калпаците на главите им, въжето префърлено на врата им, ръцете им с бележета яко стиснати изкарват ги от зандана. Нашите сърца се препълниха със сълзи от жалост за смъртта на тези младежи.

След заминуването им пет минути по-после извика заптието: Мурад бей — кюлюлю, даскал Киро, чик.⁵ Злощастният даскал отива по чорапки и по ризка. Прочели му и нему неговата сентенция и ги разпоредили, кого де ще обесят. Даскал Кира и Панова в Търново, а македонца

⁴ Габровските комити идат!

⁵ Чик — излез!

Георге в Гор. Оряховица. Голямо вълнение станало с воденето на Панова за обесване. Дошел вече до крайност, злощастният Панов, като видял вече, че има още няколко минути да живее на този свят, употребявал различни маневри и викове, тъй щото много мюсюлмани са събрали и съпровождали тези две жертви. Свирепите азиати го били немилостиво по устата, по главата, тъй щото злощастният потънал в кръв и го носели повече на ръце. А даскал Киро си вървял хладнокръвно до губилищното място и се прощавал с клюмане на главата си със своя народ! И тъй тях ги обесиха в Търново. После Георге с кола го доведоха в градеца Гор. Оряховица и преди да го обесят, по обичая християнски позволи му се да се изповяда. След този обред минава колата под бесилницата и му се тури на врата възето. Злощастни с пълно хладнокръвие извиква наоколо седящия народ латинската пословица: „Dulce est mori pro patria! Гледайте, братя! Колко е сладка смъртта за любовта на отечеството ми!“ Погребението му стана тържествено, ако и това правителството да забраняваше. Множество жени, не само от Оряховица, но от околните близки села, се стекоха и го обкичваха с различни цветя и вараковани венци! Много сълзи се проляха за този народен труженик от жените, които присъстваха на погребението му без приличния обред опело.

Ето достойни за уважение имената на сички тези, които притърпяха смърт за свободата на отечеството ни. Нека народът ни и потомството ни с уважение да възпоменува имената им, защото са те наши народни мъченици. . .“

НЕПУБЛИКУВАНИ ПИСМА НА Д-Р К. КРЪСТЕВ ДО СТЕФАН ГИДИКОВ¹

Кунчо Паунов

На българския читател са известни от различни публикации множество писма на д-р Кръстьо Кръстев до изтъкнати писатели и поети, оставили трайни следи в българската литература. Тези писма се цитират по различни поводи и са публикувани на различни места. Броят на известните писма на д-р Кръстев непрекъснато расте и от този факт възниква въпросът, не би ли могло да се появи една книга с избрани писма на този самобитен и оригинален автор. Един бегъл поглед в архивните справочници² ще ни увери, че все още има неизвестни и непубликувани писма на тази възлова личност за българската литературна критика, но досега никой не се е наел да събере и подреди тези ценни източници за литературната наука. Отдавна е минало времето на общите оценки и абстрактните постановки и това изисква от нашата литературна история да се издири и оцени по достойнство всичко, което се отнася за пътя на противоречивите фигури в българската литература, а несъмнено д-р Кръстев е между тях.

Скромнен принос към едно бъдещо обстойно проучване на жизнения и творчески път на д-р Кръстев могат да бъдат и писмата му до Стефан Гидиков, непубликувани досега, съхраняващи се в Централния държавен исторически архив.³

Докато името на д-р Кръстьо Кръстев не се нуждае от представяне, то името на адресата не е известно на широката читателска аудитория. Затова се налага да се дадат кратки пояснения за дейността на този забравен сливенски публицист, което от своя страна би улеснило читателя при прочитане на писмата.

¹ Стефан Стефанов Гидиков (1871—1944) — публицист, общественик и писател от Сливен. Син на Стефан Георгов Гидиков (1837—1871) — възрожденски деец от Сливен, учил в Одеската духовна семинария, приятел на Добри Чинтулов и съратник на Георги С. Раковски.

² Става дума за периодично излизащите от 1957 г. насам „Известия на държавните архиви“, за „Пътеводител на Централния държавен исторически архив“, С., 1970, и др.

³ Архив на Стефан Ст. Гидиков — ЦДИА, ф. 712, оп. 1, а. е. 26.